

Nekrológ

Sociológ aj slovenskej kultúry. Za Zygmuntom Baumanom

„Myslím, že moje dielo oprávňuje zaradiť ma medzi najmenej systematických mysliteľov, pretože v ich opisoch je hodnota „konceptuálnej jasnosti“ nápadná len tým, že absentuje.“ (Zygmunt Bauman, PRO DOMO SUA)

V pondelok 9. januára 2017 zomrel vo svojom už domovskom meste Leeds vo Veľkej Británii v kruhu svojich blízkych aj pre slovenskú sociológiu dôležitý intelektuál Zygmunt Bauman (narodený 19. 11. 1925 v Poznani). Často sa o ňom hovorí ako poľskom či britsko-poľskom sociológovi, no jeho práce, spôsob myslenia a dosah jeho myšlienok nedovoľuje, aby bol zväzovaný nejakým národným alebo etnickým putom. Napriek tomu, že žiadnu zo svojich identít nepopieral, žiadnu ani nezdôrazňoval. Azda najviac bol zviazaný s dvoma jazykmi, ktoré sa stali jeho základnými intelektuálnymi nástrojmi – s rodnou poľštinou a prijatou angličtinou, v ktorej sa dokázal neuveriteľne dobre usadiť a vyjadrovať. Vhodnejšie je však považovať ho za humanistického intelektuála, teda istým spôsobom kozmopolitu, odchovaného na princípoch osvietenských ideálov všeľudskej solidarity, spoluzodpovednosti za ľudstvo a zachovanie ľudskosti v jej najširšom význame slova.

Spoluobnovovateľ slovenskej sociológie

Pre československú a neskôr slovenskú a českú sociológiu mal Zygmunt Bauman až dvakrát veľký význam a dvojnásobne sa stal aj súčasťou nášho intelektuálneho života. Aj preto ho možno považovať za nášho sociológa, prípadne sociológa slovenskej spoločnosti. Prvýkrát pomáhal sociológiu obnovovať v šesťdesiatych rokoch. Najskôr aktívne v rodnom Poľsku, no ako viackrát spomínal napríklad Miloslav Petrušek, pomáhal pri znovuobnovovaní sociológie aj v Československu. Na rozdiel od Československa nebola po období stalinizmu v Poľsku sociológia až tak zdecimovaná a mohla nadviazať na známu a vplyvnú Varšavskú sociologickú školu a rozvíjať ju. Bauman toto viackrát zdôraznil a hlásil sa aj k týmto koreňom svojho prístupu k samotnej podstate práce sociológa. Spomínal (napríklad v slovenskom preklade svojej spomienkovej eseje publikovanej v roku 2003 v druhom čísle časopisu *Kritika a kontext*) s vďakou na prednášky Stanisława Ossowského, ktorý im ako študentom rozprával o nebezpečenstve, ktoré číha v intoxikácii matematicky garantovanou presnosťou a vyzýval ich, aby odolali lákadlám ľahkého života sľubovaného nekomplikovanosťou, ktorou možno získať „výsledky“ z jednoduchého výpočtu korelácií medzi číslami. Vrátil sa k slovám svojho učiteľa, ktorý im neustále opakoval, že presnosť spoločenskej analýzy vyžaduje široký rozhľad a intenzívne humanistické vzdelanie, doplnené tvrdošijným kritickým postojom výskumníkov, takých výskumníkov, ktorí sú schopní namieriť neohrozenosť svojej kritiky aj proti vlastným interpretáciám. Tento postoj a ponaučenie Bauman zhrnul slovami: „Elektronická kalkulačka nenahradí intelektuálnu pružnosť.“ Toto prvé obdobie jeho intelektuálneho života zásadne ovplyvnili aj ďalší autori, z pliec ktorých sa počas svojho ďalšieho života pozeral na svet okolo seba a pokúšal sa ho pochopiť

a interpretovať. Nielen dobovo stále prítiažlivý Marx, ale aj iní autori kriticky rozvíjajúci marxizmus ako Antonio Gramsci, Charles Wright Mills či existencionalista Albert Camus mu dali inšpiráciu, ako sa vyhnúť sociológii ako „vede neslobody“. Za dve podoby (doslovne odrody) takejto sociológie neslobody považoval „železné zákony historickej nevyhnutnosti marxistického akademického kánonu“ a „abstraktný empiricizmus“. Pre Baumana ani na jednej z týchto strán nezostávalo veľa priestoru pre sebaisté a sebaapresadzujúce sa ľudské bytosti, preto obe považoval za dva alternatívne pokusy o robenie toho istého – o kodifikovanie skúsenosti zdravého rozumu s odcudzenou spoločnosťou. Pravdepodobne aj vďaka ukotvenosti v takejto kritickej tradícii mohol zostať zároveň aj marxisticky zameraným sociológom a zároveň kritikom tej formy režimu, ktorá sa na marxizmus odvolávala. A mohol byť prítiažlivým autorom pre tých sociológov, ktorých nezaujímala len obnova sociológie ako vedy, ale aj obroda demokratických základov spoločenského života.

Paralelné obnovovanie československej a poľskej sociológie, ktoré vtedy boli súčasťou toho istého socialistického tábora, umožnilo intenzívnejšiu, hoci v istom ohľade asymetrickejšiu komunikáciu o podobných témach. Poľsko sa stalo pre intelektuálov (a najmä pre sociológov) v Československu jednou z dôležitých brán do aktuálneho sociologického uvažovania vo svete. Preklady prác poľských sociológov sa stali základnými prácami obnovovanej sociológie v Československu. Vtedy ešte pomerne mladý (len štyridsiatnik) Zygmunt Bauman mal za sebou vydaných už viacero kníh, z ktorých sa za tri reformné roky (1965 až 1968) vydalo na jedného autora bezprecedentné množstvo prekladov. V roku 1967 vyšiel vo vydavateľstve Obzor prvý preklad jeho knihy do slovenčiny *Vízie ľudského sveta. Štúdiá o spoločenskej genéze a vzniku sociológie* a v češtine vyšli preklady troch jeho kníh – v roku 1965 vyšla v Orbise *Sociologie* a vo vydavateľstve Mladá fronta *Sociologie pro každý den*. O dva roky neskôr vyšiel v Mladej fronte preklad knihy *Kariéra. Sociologické črty*. Štýlom písania a zameraním svojich kníh sa pre celú generáciu sociológov v Československu stal súčasťou znovuobnovovania sociológie so všetkými jej hlavnými črtami – kritickosťou, humanistickou orientáciou a jej ukotvením v európskej a svetovej intelektuálnej tradícii. Čez jeho predstavu o sociológii uvažovala o našej spoločnosti generácia intelektuálov v Československu, ktorí zažili podobné historické zmeny ako Bauman – tragédiu druhej svetovej vojny a ťažké hľadanie nového spoločenského usporiadania po nej, spojené s tragickým obdobím stalinizmu a neskorším hľadaním riešení, ako ďalej a akú úlohu pri tomto hľadaní majú mať sociológovia a intelektuáli všeobecne.

Táto prvá fáza jeho sociologického života a vplyvu na československú a slovenskú sociológiu skončila v roku 1968, ktorý bol tragický tak pre našu spoločnosť, ako aj pre jeho možnosť ďalšieho pôsobenia v Poľsku. U nás skončila potlačením politických reforiem revitalizácia sociológie, Z. Bauman musel pod vplyvom antisemitských kampaní a „očisty“ poľskej spoločnosti a akademického sveta odísť do zahraničia.

Druhý návrat Z. Baumana (a pre moju a nasledujúce generácie v podstate objavenie tohto autora) bol spojený s otváraním sa slovenskej a českej sociológie svetovej sociológii po roku 1990. To už však nevstupoval do intelektuálnych a sociologických diskusií ako citlivý pozorovateľ a analytik „moderného“ sveta pevných, zväzujúcich štruktúr a popísateľnej sociálnej mobility, no ako síce stále rovnako prenikavý, ale už analytik dôsledkov moderny, globalizácie a konzumnej (či ekonomickej logike trhu

podriadenej) spoločnosti, teda čo metaforicky označoval termínom „tekutá modernosť“. Jeho druhý návrat však bol už návratom akoby nového človeka do úplne odlišného intelektuálneho prostredia. V novovzniknutých štátoch – v Česku a na Slovensku mal nielen odlišný okruh svojich priateľov a priaznivcov, no aj iným spôsobom bol prijatý v sociologickej reflexii.

Indikátor stavu sociológie

Zatiaľ čo v Česku sa Bauman vrátil spolu s inými z oficiálnej sociológie vytlačenými domácimi autormi, na Slovensku sa akoby objavoval znova, bez otváračov dverí z rokov šesťdesiatych. V Česku sa stal viacerými spôsobmi dôležitou súčasťou aktívneho sociologického života – sociológovia iniciovali a pripravovali na vydanie množstvo prekladov jeho prác, stal sa súčasťou kurikul na vysokých školách, no zároveň aj kritickej teoretickej reflexie v odborných časopisoch a monografiách. Stal sa súčasťou novodobej sociologickej teórie. Okrem toho bol súčasťou sociologického života aj inak – na Univerzite Karlovej získal čestný doktorát, bol pozvaný na viaceré dôležité medzinárodné akcie pripravované českými sociológmi a bol dôležitým donorom pri obnovovaní „vytopenej“ knižnice Sociologického ústavu AV ČR.

Na Slovensku si pri svojom druhom návrate získal aktívnych priaznivcov skôr mimo bezprostrednej sociologickej obce. Zostal síce uznávanou a aj pomerne často citovanou autoritou, no iniciátormi prekladov jeho kníh, článkov a esejí do slovenčiny, podobne ako aj organizátormi podujatí, na ktorých vystupoval, boli ľudia z mimosociologického prostredia. V niekoľkých prípadoch síce vyšli na Slovensku preklady jeho kníh skôr ako v Česku (*Globalizácia, Modernosť a holokaust, Komunita*), avšak zásadnejšia reflexia jeho diela či prekladov, polemika alebo teoretická diskusia s ním tu takmer úplne absentovali. Azda najzásadnejším prínosom pre kultiváciu diskusie o diele Z. Baumana v slovenskej sociológii bola dôkladnosť, s akou k redakcii prekladu jeho jednej z najzásadnejších kníh o holokauste a k jeho biografickej esejí pristúpila Zuzana Kusá, ktorá k svojej úlohe pristúpila so svojou typickou citlivosťou pre slovenský a aj sociologický jazyk. Zatiaľ čo v Česku sa Bauman stal súčasťou jedného z plnohodnotných a legitímnych prúdov prístupu k sociológii a prispel k reflexii významu sociológie ako vedy a ako súčasťi verejnej diskusie, na Slovensku zostal akoby v istej neprírodzenej rozpoltenosti. Na jednej strane nenašiel svojím štýlom, témami, teoretizovaním a prístupom k sociológii žiadnu adekvátnu odpoveď alebo reakciu, teda zostal na okraji aktívneho sociologického života, na strane druhej bol ako prekladaný publicista a diskutér akoby odsociologizovaný, akoby bol vytrhnutý z jeho sociologického uvažovania a premenený na filozofa bez sociologickej metodickosti v argumentácii a bez väzby na myšlienkové korene v sociológii. Slovenská sociológia s ním nevedla dialóg primeraný tomu, ako on svojimi postrehmi a analýzami konzumnej kultúry prispel k pochopeniu aj súčasnej slovenskej spoločnosti.

Tak ako v Čechách bol súčasťou pomerne početného prúdu sociológov, ktorí by mohli byť jeho vlastnými slovami označení ako „sociológovia slobody“, teda sociológov, ktorí okrem humanistického odkazu tradičnej sociológie a verejného písania tiež kultivovali esej ako legitímny a dôležitý nástroj sociologického vyjadrovania a metaforickosť ako nástroj vysvetľovania sveta, na Slovensku mal partnerov (a istým spôsobom druhov) v tomto prístupe azda len v štýle a prístupe

k sociológii Dilbar Alievy a Zuzany Kusej. S Dilbar Alievou mal však spoločné ešte minimálne tri dôležité veci. Pozíciu vnímavého a citlivého pozorovateľa, milovníka beletrie ako zdroja inšpirácie (a sociologického materiálu) a fenomenálnu pamäť.

Bauman mal osud človeka neukotveného a neukotvitelného v modernom koncepte národného štátu a táto pozícia z neho, ale bez vlastného pričinenia, urobila mnohonásobného cudzinca. Veľakrát ho okolnosti nútili rozhodovať sa o otázkach, ktoré otriasajú samozrejmosťou prináležitosti človeka k svojej skupine a otriasali bezproblémovosťou vlastnej identity. Druhou stránkou tejto neukotvenosti v identitách národov a nových prostredí, do ktorých prišiel, bola pozícia pozorovateľa. Pozícia, ktorá bola viac ako výsledkom slobodných rozhodnutí vynútená okolnosťami, sa mu stala zdrojom tvorivej intelektuálnej reflexie. Možnosť vidieť spoločenský život z odstupe, nezávislosť lojalitou voči hodnotám a pohľadu „vlastného“ a teda jediného kmeňa však v istom ohľade boli pre prenikavosť jeho pohľadu na svet výhodou. Urobili z neho prenikavého analytika sveta. Na svoju neistú pozíciu vo svete reagoval inak ako množstvo súčasníkov, ktorí istotu proti stále slabšiemu príslubu istého a predvídateľného života hľadajú v menšom a uzavretejšom kmeňovom živote (ako na problém uzatvárania sa upozornil v jednej z minuloročných esejí). Osud človeka vedeného k hodnotám solidarity, humanizmu, všeludských zásad ochrany ľudskej dôstojnosti a skúsenosti človeka bez jednoznačného domovského národa alebo štátu mu fakticky neumožnili, aby mohol bez zapochybovania, teda bezmyšlienkovito cítiť prináležitosť k nejakému kmeňu. Jeho príbeh je zlou vstupenkou do akéhokoľvek „kmeňa“, lebo logika každého je postavená na princípoch podobnosti alebo pokrvnosti.

Bauman prežil a aktívne komentoval viaceré politické a dejinné režimy – vyrástol v predvojnovom, nie veľmi demokratickom a spravodlivom Poľsku, pred nacistami ušiel s rodičmi do Sovietskeho zväzu, budoval ľudovodemokratické Poľsko, o ktorom po odhalení Stalinových zločinov stratil všetky ilúzie, zažil fungovanie židovského štátu Izrael, potom Britániu pred a neskôr aj po nástupe Margaret Thatcherovej, sledoval pád sovietskeho modelu socializmu a globálny triumf neoliberalizmu, pre ktorý sa práve postkomunistické štáty stali experimentálnou pôdou. Zažil začiatok systémovej krízy v roku 2007, ktorú označuje za koniec éry konzumizmu. Bol súčasníkom nádejí vkladanych do európskeho projektu, aj svedkom začiatku krízy Európskej únie, prevalenia sa utečeneckej vlny v Európe, brexitu a víťazstva Donalda Trumpa na jeseň minulého roku (a ku všetkému stihol napísať aj prenikavý komentár). Bol svedkom mnohých režimov charakterizujúcich minulé a aj súčasné storočie. Pre ktorýkoľvek kmeň sa stáva takýto človek – intelektuál z donútenia a s pamäťou – nespoľahlivý a neintegrovateľný.

Napriek tomu, že sa stal kľúčovým teoretikom konzumnej spoločnosti postavenej na princípoch (až imperatívoch) trhového ekonomického myslenia, mal jednu výhodu oproti súčasným sociológom a pravdepodobne aj tá mu dala väčšiu mieru slobody k nezávislej tvorbe a intelektuálnej slobode. Ako sám uviedol vo svojich spomienkach, v živote si podal žiadosť o zamestnanie len raz – bolo to v roku 1953 a išlo o miesto asistenta u profesora filozofie na Varšavskej univerzite. Preto sa podľa vlastných slov ani nikdy nenaučil, lebo sa ani nemusel naučiť „predať sa“, a tak sa votrieť do priazne nádejných kupcov účelovo napísaným príbehom o svojich skutočných aj domnelých schopnostiach a ušľachtilých zámeroch. Druhá podoba slobody, odchod z aktívneho

pôsobenia a povinností na univerzite v Leedse (kde po ňom pred pár rokmi pomenovali samostatný inštitút), mu dala druhý dych v intelektuálnej tvorbe. Väčšinu svojich kníh a aj tie najzásadnejšie napísal práve v čase prechodu na pozíciu emeritného profesora a neskôr. Svojím vlastným životom zásadne poprel princípy trhového fundamentalizmu, ktorý preniká aj do akademického sveta (aj na Slovensko), kde sa vnáša nielen imperatív scientometrickej výkonnosti (tú by ako autor predovšetkým kníh a esejí vôbec nespĺňal). Svojimi knihami a životom išiel aj proti u nás stále silnejšie presadzovanému podriaďovaniu vedy a sociologického uvažovania „objednávke“ trhu (spoločnosti a ekonomiky), čo prináša aj neslobodu vedcom rizikom straty miesta, vynucovanej publikačnej aktivity, nutnosti pravidelných konkurzov a nutnosti osobného a profesionálneho „rastu“. Baumanov život je príkladom hlboko konzistentnej teórie a profesionálnej integrity, ktorá je hlboko zakorenená v humanistických tradíciách Európy, je to príbeh, ktorému podmienky zjavne vytvorili inštitúcie a štruktúry toho starého, dnes už v podstate neexistujúceho sveta. Slovenskej sociológii môže Baumanov životný príbeh klásť otázku, či v súčasnej vede podriadenej iným ako vedeckým kritériám, nahrádzajúcej osobnú a ľudskú zodpovednosť vedca za svoju prácu existenciálnym nátlakom a skrytým zastrašovaním, v spoločnosti s viacnásobne prerušenou kontinuitou a takmer inštitucionalizovaným zabúdaním, či v takýchto podmienkach môže vyrásť osobnosť, ktorá nielen zachová a kultivuje to najlepšie zo sociologickej tradície, prípadne dokonca posunie sociologické uvažovanie koncepčne ďalej.

Osud a sloboda

Bauman mal však aj osobnostné predispozície stať sa globálnym mysliteľom a prenikavým komentátorom svojej prítomnosti. A pravdepodobne aj vďaka svojim viacerým vlastnostiam sa dokázal z okraja sociologického diskurzu (kde bol ešte v polovici osemdesiatych rokov tematicky, žánrovo aj paradigmaticky) začleniť do jadra svetovej sociológie. Stále rád spomínam na osobné stretnutie v roku 2010, keď som s ním pre denník Pravda robil počas Stredoeurópskeho fóra rozhovor. Vtedy som mal možnosť zažiť jeho fenomenálnu pamäť, jeho vášeň pre myslenie, dialogickosť (ktorej predpokladom je empatia a schopnosť počúvať) a premýšľanie. Sám sa v rozhovore priznal, ako ho myslenie naplňa. Diskusiu považoval za spôsob života, ktorý si sám vybral. Ak by nerád trávil čas myslením, čítaním alebo písaním, tak by to pravdepodobne nerobil. No napriek tomu to považoval za svoje rozhodnutie len čiastočne, lebo uznával vo svojom živote aj vplyv interakcie svojho charakteru s osudom.

Počas nášho rozhovoru a ako som si všimol tak aj v iných diskusiách, bola pre neho výzvou každá otázka a na každú dokázal sústredene a veľmi dlho a košato odpovedať. Jeho pamäť bola zároveň knižnicou, vďaka ktorej dokázal ku každej otázke, ktorá trápí súčasníkov (nielen v strednej Európe), nájsť príklad zo svetovej sociológie alebo u mysliteľov z minulosti, ktorí obdobné témy už dávno analyzovali a opísali. Jeho pamäť kombinovaná so skúsenosťami bola tým, čo ktorýkoľvek osud súčasníka zasadilo do osudu ľudstva v celých jeho dejinách. Vďaka svojej pamäti bol aj výborný improvizátor a bol schopný bez dlhšej prípravy vyťahovať z rukáva adekvátne príklady a citáty v podstate k akejkoľvek téme. Pamäť, navrstvovanie poznania, schopnosť sebareflexie aj nevymazávanie vlastnej minulosti a ukotvenosť v humanistickom

dedičstve Európy mu aj v tekutých časoch pomohli zachovať si a kultivovať vlastnú identitu.

Zygmunt Bauman sa vo veku, keď si väčšina ľudí nejakým spôsobom užíva dôchodok, alebo keď mnohí intelektuáli už rezignujú na verejnú angažovanosť, začal oveľa viac venovať kľúčovým otázkam ľudského života a kritike sociológie, ktorá ich vo svojej hlavnej linii vytlačila zo svojho zorného uhla. Zameral sa na témy ako sú hľadanie šťastia, lásky alebo vzťahov k druhým ľuďom, ktorých jedným zo základných podôb je solidarita. Úspech a príťažlivosť jeho kníh, prednášok a publicistiky vyplývali práve z tejto jeho perspektívy – hovoril o univerzálnej skúsenosti človeka v dejinách. Len túto skúsenosť vždy zasadil do konkrétneho kontextu súčasnosti. Takto sa stal hovorcom kohokoľvek z nás, lebo každý z nás, a to bez ohľadu na to či sa práve nachádza na správnej strane dejín alebo úspechu, je vystavený nemilosrdnému princípu života – odkázanosti na druhých. Sám svoj prístup označil ako robenie sociológie slobody. Priznal, že už pred desaťročiami opustil predstavu, že sociológia by mala poskytovať recepty na život. Predstavou jeho sociológie bolo, že by mala otvárať nové pohľady. Mala by pomáhať jednotlivcovi, aby pochopil, aké má možnosti. Samozrejme, rešpektujúc pritom jednotlivca, individualizmus a jeho slobodnú vôľu. Sú to muži alebo ženy, čo si vyberajú z týchto možností a využívajú poznatky o spolupráci alebo o interakcii so sociálnou realitou, ktoré sociológia poskytuje. Nepredpokladal, že by sociológia mohla človeku, ktorý má moc, skutočne poskytnúť radu, ako túto moc využiť na to, aby mohol primäť ľudí urobiť niečo, ak to sami nechcú. Naopak, sociológia sa skôr premieňa, alebo už sa aj zmenila zo sociológie neslobody na sociológiu slobody. Všetci sme sa totiž už stali de iure jednotlivcami, a teda všetka zodpovednosť je už len na nás. Nemáme sa komu ísť sťažovať. Môžeme sa sťažovať už len na svoje vlastné rozhodnutia. Ale na to, aby sme sa mohli stať jednotlivcami, de facto potrebujeme zdroje a poznanie. A to je podľa neho presne to, čo môže sociológia ponúknuť.

Svoj postoj kritika a nespokojného intelektuála, ktorý sa vyhýbal negativizmu, spojil s revoltujúcim človekom, ako ho opísal Albert Camus. Takýto druh revoltujúceho človeka hovorí „nie“, no zároveň hovorí „áno“. Je to človek, ktorý hovorí tieto dve slová tak, že mu vždy zostáva priestor na tú druhú možnosť. Odmietla prijať to, čo je, ale tiež si nedovolí zamietnuť to. Nezmieril by sa s ľudským údelom – nedokončeným, nedokončiteľným a presiaknutým neľudskosťou, keďže nie je tým, čím by mohol byť, čo si ľudia zaslúžia a čo dokážu využiť. Ale on nad týmto údelom nemá ruku, ani ním neopovrhne, a ani nepohŕda ľuďmi, ktorí sú do neho uvrhnutí. Je to človek, ktorý je vždy „na značke“ pripravený vyštartovať. No do skoku do ľudskosti neexistuje žiaden iný katapult okrem „skutočného“ ľudského údely i s jeho neľudskosťou. A práve táto moralizujúca, no nie moralistická črta jeho sociológie je to, čím pravdepodobne bezkonkurenčne priťahoval pozornosť slovenskej nielen sociologickej verejnosti. S takýmto odkazom sa stretnú čitatelia v jeho knihách a našťastie aj v jeho veľmi čítanej a využívannej učebnici *Myslieť sociologicky*. Aj týmto sa stal učiteľom posledných niekoľkých generácií slovenských sociológov a sociologičiek.

Miroslav Tížik
Sociologický ústav SAV, Bratislava